

Dejan D. Milutinović¹
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet, Niš

UDK 159.964.2 Lakan Ž.
Оригинални научни рад
Примљен: 20. 9. 2012.

U TAMNICI JEZIKA: LAKANOV PSIHOANALITIČKI KONCEPT

Sažetak: U radu se posmatra psihoanalitička teorija Žaka Lakan s obzirom na njen odnos prema semiologiji i (post)strukturalističkim teorijama. Na osnovu analize navedenih odnosa zaključuje se da je Lakanova psiho-filozofija dala ne samo idejno-ideološke fundamente (post)strukturalizmu i (post)moderni, već je ponudila i konkretne postupke i motive, naročito u pogledu pojma/motiva/simbola ogledala.

Ključne reči: psihoanaliza, semiologija, (post)strukturalizam, postmoderna, diskurs, faza ogledala, drugi

Psihoanalitički koncept Žaka Lakana (Jacques-Marie Emile Lacan, 1901-1981) jedan je od onih koji obeležava savremen odnos prema kulturi. U ovom radu Lakanove teorije o fazi ogleda i imaginarnom, simboličkom i stvarnom poretku interpretiraćemo iz perspektive semioloških i (post)strukturalističkih shvatanja jezika, identiteta i kulture.

Lakan je svoje stavove izgradio na osnovu Frojdovih i Sosirovih teorija.² U tom smislu naročito su važni kasniji Frojdovi radovi u kojima je potraga za jednom i jedinstvenom istinom zamenjena idejom o kompleksnoj i višeslojnoj istini. Takvu svoju prirodu ona dobija na osnovu lingvističkog prikaza koji, iako nadmoćan u odnosu na stvarnost, ne uspeva istu u potpunosti da prikaže, te je istina zauvek izgubljena podjednako i za govornika i za slušaoca.

Preko ovih postavki Lakan je postepeno došao do shvatanja o simboličnom, imaginarnom i stvarnom poretku. On, zapravo, posmatra Frojda kroz prizmu strukturalizma i njegovo primarno stanovište je da je čovek biće kulture koja je u osnovi simbolička, tj. semiološka. Jer, simboli ljudskog života lingvističke su prirode, a ne stvari na koje jezik upućuje.

Pošto je jezik i njegova (ne)sposobnost u prikazivanju stvarnosti u centru Lakanovih učenja, model jezičkog znaka preuzet je od Sosira.³ Da podsetimo, po Ferdi-

¹ dejan.milutinovic@filfak.ni.ac.rs

² Jedna od boljih studija na srpskom jeziku o Lakanovoj psihoanalizi (Petar Jevremović, *Lakan i psihoanaliza*, Plato, Beograd, 2000) osnovni nedostatak ispoljava u tome što se Sosirovo ime i njegova jezička teorija pominju svega u jednoj fusnoti.

³ Jedan od razloga zbog kojih je Lakan bio privučen strukturalizmom i posebno Sosirovim lingvističkim teorijama bila je njegova sklonost ka apstrakciji i formulama. Od 1950. Lakan je pokazivao veliki interes prema matematici i mogućnosti da se psihoanalitički sadržaji izraze posredstvom dijagrama i matematičkih jednačina: Richard Webster *The cult of Lacan, Freud, Lacan and the mirror stage*, <http://www.richardwebster.net/thecultoflacan.html>. Svi Lakanovi dijagrama mogu se pronaći na: <http://www.lutecium.fr/jacsib/pages/diagrams.html>

nandu de Sosiru, jezički znak je određen oznakom (signifier), materijalnom formom, i označenim (signified), konceptualnim smislom koji se ne tiče referencije na pojavu stvarnosti, već predstavlja „rečničku” definiciju smisla. Odnos između oznake i označenog je arbitraran i definisan na osnovu razlika prema drugim oznakama i označenima. Oznaka i označeno blisko su povezani tako da je sadržaj označenog određen kroz relaciju oznake prema drugim oznakama. Otuda postoje spoljašnje diferencijacije (oznaka naspram oznake, označeno naspram označenog), kao i unutrašnja diferencijacija (oznaka naspram označenog). Paradigmatička i sintagmatička osa ukazuju na ova dva tipa razlike, te se prva vezuje za procese metaforizacije, a druga za procese metonimizacije.

Poput Sosira, Lakan vidi lingvistički poredak, a ne subjekta, kao primordijalni jer se subjektivnost stiće na osnovu jezičkog poretka koji vlada svetom. Za razliku od Frojda, koji nije išao dalje od rečenice, Lakan pod lingvističkim poretkom podrazumeva i narative (priče). Oblast jezika i priča on naziva velikim drugim (i obeležava sa A). Veliki drugi istovremeno je i druga osoba jer je reč o društvu u kome jezik i narativi vladaju.

Za Lakana je niz oznaka od presudnog značaja jer označeno (smisao) nije dat unapred, naprotiv, on nastaje preko igre oznaka, i otuda je vezan za nivo rečenica i zavisn od konteksta. Procedure selekcije (paradigme) i kombinacije (sintagme), tj. metafore i metonimije, Lakan koristi kako bi otkrio zakone koji rukovode nizom oznaka u procesu dobijanja smisla. Oni su takođe fundamentalni i za znak i za jezik u celini.

Znakovi posreduju između referenci i realija (tj. delova jezika i realija), ali stvarnost nije prisutna u simbolizaciji, već je prikazana, usled čega je činjenično izgubljena. Cena koja se plaća simbolizaciji je cena gubljenja objekta (malog drugog (a)), objekta želje. Ono što ostaje je praznina, trag, podsećanje na punoću i prisustvo.⁴

Lakan smatra da je nesvesno struktuirano poput jezika i nije primitivan ili arhetipski deo svesti odeljen od svesnog, već je formacija podjednako kompleksna i strukturalno sofisticirana kao i svesno. Takva priroda nesvesnog negira postojanje referenci koje bi se mogle povratiti u toku traume ili krize identiteta.

Da bi opisao procese formiranja subjektiviteta, tačnije Ega, i njegov odnos prema sebi i svom okruženju, Lakan govori o fazi ogledala kao i o tri poretka: imaginarnom, simboličkom i stvarnom.

Stanjem ogledala on smatra formacije Ja funkcija koje se otkrivaju tokom psihoanalitičkog iskustva. Ova faza nije samo deo u životu deteta već permanentna struktura subjektiviteta. U paradigmi imaginarnog poretka, subjekt je neprestano uhvaćen i zaokupljen sopstvenom slikom. To je fenomen određen dvostrukom vrednošću. S jedne strane je istorijska vrednost koja predstavlja odlučujući trenutak u mentalnom razvoju deteta. S druge strane, stanje ogledala tipizuje esencijalne libidnalne odnose sa slikom tela. U „Cetvrtom seminaru” („La relation d'objet et les structures freudiennes”)⁵ Lakan navodi da je faza ogledala daleko više od običnog fenomena koji se pojavljuje u razvoju deteta jer ona ilustruje konfliktnu prirodu dualnih odnosa sopstva.

⁴ Ovakvo shvatanje korenspondira sa Deridinim teorijama.

⁵ Svi Lakanovi seminari, njih 27, nastali u periodu od 1953. do 1980. mogu se naći, u originalu i prevedeni na engleski, na: http://nosubject.com/index.php?title=Jacques_Lacan:Seminars

Faza ogledala opisuje formiranje Ega preko procesa objektivizacije: Ego je rezultat osećanja neslaganja i tenzije između percepcije vizuelne pojave i emocionalne stvarnosti. Ovaj postupak identifikacije Lakan naziva alijenacija. Faza ogledala javlja se kod beba u periodu od šest do osamnaest meseci. Tada bebi nedostaje koordinacija pokreta, ali je ona ipak u stanju da prepozna svoj odraz u ogledalu. Sopstvenu sliku beba vidi kao celinu, što izaziva osećaj suprotnosti u odnosu na telo koje ne može koordinisati i usled čega ga oseća kao fragmentarno. Ovaj kontrast između fragmentarnog tela i njegove slike kao celine beba doživljava poput rivaliteta, zbog čega faza ogledala dovodi do pojavljivanja agresivnih tenzija između subjekta i njegove slike.

Da bi se agresivna tenzija razrešila, subjekt se identifikuje sa svojom slikom. U trenutku ove primarne identifikacije formira se Ego i on je određen zadovoljstvom jer uslovljava imaginarno osećanje kontrole. Ali, zadovoljstvo se može doseći i preko depresivne reakcije kada dete poredi svoj slab osećaj kontrole sa svemoći majke. Vizija tela kao integrisanog (sačinjenog iz više delova), u opoziciji sa detetovim iskustvom motorične nekompetentnosti i osećanjem sopstvenog tela kao fragmentarnog, uslovljava pomeranje od nedostatka ka anticipaciji. Faza ogledala inicira, a zatim pomaže proces formiranja integrisanog doživljavanja sopstva.

Takođe, ona nosi i značajnu simboličku dimenziju. U simboličnom poretku prikazana je figura odraslog koji u naručju nosi bebu. Nakon što oseti zadovoljstvo prepoznajući svoju sliku u ogledalu kao sopstvenu, dete okreće glavu prema roditelju koji predstavlja velikog Drugog kao da traži od njega da ratifikuje ovu sliku.

Za razliku od Frojda koji pod drugim razlikuje drugu osobu (der Andere) i drugost (das Andere), Lakan govori (i tako i obeležava) veliko drugo (A, od francuskog Autre) i malog drugog (a).

Mali drugi je drugi koji nije u potpunosti drugi pošto predstavlja refleksiju i projekciju Ega. On je podjednako i kontrapunkt, ali i neko drugi u kome subjekt percipira vizuelno dopadanje, kao odraz tela u ogledalu.

Veliki drugi predstavlja radikalni alteritet, drugost koja transcendentira iluziju imaginarnosti jer ne može biti asimilovan tokom identifikacije. Lakan izjednačava ovaj radikalni alteritet sa jezikom i zakonom: veliki drugi je upisan u simboličkom poretku jer je i sam simboličan pošto je deo svakog subjekta. Zato je veliki drugi subjekt i ujedno simboličan poredak koji posreduje vezama sa drugim subjektima.

Lakan tvrdi da govor ne potiče iz Ega ili subjekta već iz Drugog i na taj način naglašava da jezik i govor izlaze izvan svesne kontrole. Oni dolaze iz drugog mesta, izvan svesnog, te je stoga nesvesno diskurs Drugog. Kada opisuje Drugog kao mesto, Lakan upućuje na Frojdiv koncept fizičkog lokaliteta u kome je nesvesno opisano kao druga scena.

Lakanova psihoanaliza nerazdvojiva je od koncepta tri poretka: imaginarnog, simboličkog i stvarnog. Veze između Ega i reflektovane slike znače da su Ego i imaginarni poredak mesta radikalne alijenacije, odnosno da je alijenacija element imaginarnog poretka. Ova veza je takođe i narcisoidna, te je imaginarnost prostor slika, mašte i obmana. Osnovne iluzije ovog poretka su sinteza, autonomija, dualnost i simultanost.

Imaginarnost je strukturirana preko simboličnog poretka, tj. na osnovu simboličnih zakona i otuda uključuje i lingvističku dimenziju: ako je oznaka u osnovi simboličnog, oznaka i označeno su deo imaginarnog poretka, a jezik poseduje simboličke i

imaginarne konotacije. U svom imaginarnom segmentu jezik je „zid” koji izokreće i distorzuje diskurs Drugog. S druge strane, imaginarnost je ukorenjena u subjektivnoj vezi sa sopstvenim telom (tj. slikom tela).

U „Četvrtom seminaru” Lakan ističe da su koncepti zakona i strukture neshvatljivi bez jezika: zato je simbolično određeno lingvističkom dimenzijom. Ipak, ona ne izjednačava ove fenomene, pošto jezik uključuje kako imaginarno tako i stvarno. Dimezija koja odgovara jeziku u simboličnom jeste ona znaka, tj. dimenzija u kojoj elementi nemaju samostalno postojanje do onoga koje je konstituisano preko vrednosti njihovih uzajamnih razlika.

Simbolično je i prostor izrazitog alteriteta, tj. Drugog: nesvesno je diskurs Drugog, sem što je činjenica zakona koji reguliše želju u Edipovom kompleksu. U tom smislu je simbolično domen kulture i suprotno je imaginarnom koje je u domenu prirodnog. Kao važni elementi simboličnog, koncepti smrti i nedostatka nastoje da načine od zadovoljstva princip regulisanja distance prema stvari, a potreba za smrću, koja ide iznad principa zadovoljstva, preko ponavljanja, predstavlja samo masku simboličnog poretka. Zato je simbolično određeno subjektivnošću, a imaginarno, sačinjeno od slika i pojava, rezultat je simboličnog.

Stvarno za Lakana nije sinonim stvarnosti. Stvarno je ne samo suprotno imaginarnom, već je smešteno i izvan simboličnog. Suprotno od potonjeg koje je ostvareno preko opozicija (tj. prisustva/odsustva), u stvarnom nema odsutnog. Dok opozicije simboličnog impliciraju mogućnost da nešto može nedostajati, stvarno je uvek prisutno. Ako je simbolično niz elemenata određenih razlikom, stvarno je po sebi indiferentno (bez razlika), i bez rascepa. Simbolično predstavlja deo stvarnog u procesu označavanja: to je svet reči koji stvara svet stvari koje su prvobitno, tokom procesa ulaska u biće, bile konfuzne.

Zato je stvarno izvan jezika, ono što se opire apsolutizmu simbolizacije. U „Jedanaestom seminaru” Lakan stvarno određuje kao nemoguće jer se ne može zamisliti i integrisati u simbolično. Upravo ovaj otpor prema simbolizaciji određuje traumatski aspekt stvarnog, odnosno čini da je stvarno aneksiozno *par excellence*.

Poredak stvarnog je najteže opisati zato što se on opire jeziku. Jezik uvodi razlike po čemu i jeste poredak. Konkretni primer ovih diferencijacija je razlika između muškarca i žene. Muškarac može imati više ženskih osobina od žene, te će jedina stvar razlike biti falus. Druga metafora za poredak stvarnog je *creatio ex nihilo*: Bog stvara poredak na osnovu svoje reči, te poredak nije inherentan nego nametnut.⁶ Upravo na taj način funkcioniše i jezik, a pošto se kultura zasniva na jeziku, ona je nepovratno odeljena od prirode.

Sem koncepcije o trima porecima i fazi ogledala za Lakanova shvatanja bitni su i fenomeni želje, potrebe i zahteva. Po njemu, potreba je biološki instinkt koji se artikuliše preko zahteva i ima dvostruku funkciju: osim što artikuliše neophodno, potreba se ponaša i kao zahtev za ljubavlju. Čak i kada se potreba, artikulisana kao zahtev, zadovolji, zahtev za ljubavlju ostaje nezadovoljen i ovaj ostatak jeste želja. Za Lakana želja nije ni apetit za zadovoljstvom ni zahtev za ljubavlju, već razlika koja rezultira iz prvog prema drugome. Zato je želja višak nastao artikulacijom po-

⁶ Za *creatio ex nihilo* Lakan kao primere navodi i srednjovekovne francuske trubadure koji su pevali o ljubavi iako je nisu poznavali, ili nadrealističke pesnike. *Creatio ex nihilo* podrazumeva dva postupka, sublimaciju, na osnovu koje se stvaranje vrši, i transgresiju, tj. pomeranje granica ili razbijanje predrasuda.

trebe u zahtevu. On navodi da želja dobija svoj oblik na margini na kojoj zahtev postaje razdvojen od potrebe. Otuda želja ne može nikada biti zadovoljena, jer njen cilj nije u zadovoljavanju već u proizvodnji sebe kao želje. Ona nije povezana sa objektom već sa nedostatkom i uvek je socijalni konstrukt pošto se konstituiše preko dijalektičkih odnosa kulture. Formacije simbola pretežno su vezane za metaforičke procese, dok su strukture želje metonimijske.

Lakanovski subjekt je rascepljen, a jezik je uzrok tome. Dete preko faze ogledala stupa u imaginarni poredak, ali da bi postalo subjekt, neophodno je da upozna i simbolički. U početku majka i dete imaju imaginarni odnos u kome dete zadovoljava želju za majkom. Ali u jednom trenutku pojavljuje se i otac, odnosno zakon. On zabranjuje i onemogućava incestuozne veze što Lakan naziva kastracijom. Detetu nije dozvoljeno da zadovolji želju za majkom, tako da je ono u mogućnosti da razvija ostale želje, i samim tim izgrađuje sopstvenu poziciju, poziciju deteta, nezavisnu od identifikacije sa majkom ili ocem. Dete koje je u imaginarnom poretku bilo objekt majčine želje, odnosno njen falus, inicijacijom u simbolično postaje svestno da postoji naznaka da samo poseduje falus. Na taj način (svest o) falusu postaje treći činilac veze deteta i roditelja koji uvodi dimenzije vremena, istorije, sadašnjosti i nade u budućnost.

Ovu formaciju Lakan naziva *Ichideal* i ona je uvek vezana za budućnost, za obećanje. Otuda dete ulazi u simboličan poredak postajući subjekt zakona i jezika i utvrđujući svoju sopstvenu poziciju. U tom smislu simboličan poredak primorava dete da postane subjekt, i to subjekt zakona i jezika. Zato je nastanak subjekta zapravo rascep istog, jer je on primoran da se povinuje jeziku i zakonu, a ne sopstvenim željama.

Po Lakanu, govoriti o pojedinim stvarima znači ćutati o drugima, te subjekt koji se pojavljuje u govoru nije isti kao onaj koji govori. U priči (narativu) ne predstavljaju se sve stvari, i to neizgovoreno podjednako je bitno kao i ono izrečeno. Prihvatanje razlike između prikazivanja i prikazanog je osnova svakog ljudskog društva. Ukoliko ne postoji takva simbolička kastracija, javljaju se psihoze. Tada ne postoje pravila, identitet, želje i osoba nema odgovor na pitanje ko je. To dokazuje ne samo da je bitan zakon, već i spremnost da se poštuju pravila.

Poredak stvarnog dolazi pre simboličnog i imaginarnog. Otuda čovek ne može sebe do kraja spoznati, jer svako ima određenu prazninu u osnovi svog bića. Ta izgubljena celina, nemoguće stanje bez razlika je objekt želje. Zbog simbolizacije gubi se objekt želje i jedino ostaju oznake o punoći. Njih Lakan naziva *l'object petit a*. U imaginarnoj konstrukciji fantazije (dnevnim maštanjima i nadanjima) čovek uči kako da živi sa tim jer se u njima mali drugi (a) pojavljuje kao ostvarljiv. U fantazijama želja nije prisutna, ali ima svoju oznaku.⁷

Drugim rečima, stvarno prethodi simboličnom i izaziva želju. Ali, u simboličnom poretku uvek nešto nedostaje, ne postoje poslednji, fiksirani smislovi ili istine koje

⁷ Žižek objašnjava smisao Lakanovog posebnog oblika zadovoljstva koji naziva *Jouissance*. U pitanju je paradoksalni oblik zadovoljstva koji nastaje iz traume, neprijatnog i bola: „Neko može biti srećno oženjen, sa dobrim poslom i mnoštvom prijatelja, u potpunosti zadovoljan svojim životom, a opet u potpunosti zavistan od nekog specifičnog oblika naslade (*jouissance*), spreman da rizikuje sve što ima, nego li da se odrekne toga (droge, cigareta, pića, određene seksualne perverzije...): Slavoj Žižek, *The Plague of Fantasies*, <http://www.vanishingmediator.com/2010/01/plague-of-fantasies-15.html>, preveo D. M.

bi obuhvatile ceo sistem. Da bi mogao normalno da živi, čovek veruje da kultura korenspondira sa nekom vrstom istine.

Lakanova psiho-filozofija dala je ne samo idejno-ideološke fundamente post-strukturalizmu i (post)moderni, baveći se načinima na koji jezik oblikuje subjekta i kulturu, tj. kako su isti oblikovani jezikom, kao i njegovom izrazito nedostajućom prirodom u odnosu na stvarno, već je ponudila i konkretne postupke i motive. Prose-dei koji sugerišu ovakvo stanje izrazito su intraverzivni i obuhvataju introspekciju, kao zagledanje u sebe, odnosno interteskualnost, kao pomeranja granica teksta. Pojam/motiv/simbol ogleдалa prisutan u pismu (post)moderne smisaono je u potpunosti lakanovski određen.

Literatura

Evans, Dylan. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, <http://mey.homelinux.org/companions/Dylan%20Evans/An%20Introductory%20dictionary%20of%20Lacanian%20P%20%28435%29/An%20Introductory%20dictionary%20of%20Lacanian%20P%20-%20Dylan%20Evans.pdf>, 7. 10. 2010.

Jacques Lacan's Diagrams, <http://www.lutecium.fr/jacsib/pages/diagrams.html>, 6. 8. 2011.

Jacques Lacan: Seminars, http://nosubject.com/index.php?title=Jacques_Lacan:Seminars, 12. 4. 2010.

Jevremović 2000: P. Jevremović, *Lakan i psihoanaliza*, Beograd: Plato

Lakan 1983: Ž. Lakan, *Spisi*, preveli Danica Mijović i Filip Filipović, Beograd: Prosveta

Žižek 2012: S. Žižek, *Kako čitati Lakana*, preveo: Goran Bojović, Loznica: Karpos

Žižek, Slavoj. *The Plague of Fantasies*, <http://www.vanishingmediator.com/2010/01/plague-of-fantasies-15.html>, 21. 8. 2010.

Webster, Richard. *The cult of Lacan, Freud, Lacan and the mirror stage*, <http://www.richardwebster.net/thecultoflacan.html>, 27. 6. 2011.

Dejan D. Milutinović

IN THE DUNGEON OF LANGUAGE LACAN'S PSYCHOANALYTIC CONCEPT

Summary

Formed on the basis of Freud's psychoanalysis and Saussure's teachings on linguistics, Lacan's theory of psychoanalysis became the foundation for modern conceptions of language, identity and culture. Especially important are his concepts of the mirror phase and of the orders of imaginary, symbolic and real. In this paper these are interpreted from semiological and (post)structural perspectives. The mirror phase is defined as a permanent structure of subjectivity, since the subject is constantly preoccupied with his own image. Although the mirror phase primarily represents the crucial moment in child's

mental development, which takes place in the period between six and eighteen months, at the same time it typifies essential libidinal relations with the body image. Through the mirror phase a child enters the imaginary order, but to become a subject it has to enter the symbolic order, too. For Lacan, the structure of the imaginary is based on symbolic laws and thus involves the linguistic dimension: if the sign is in the sphere of the symbolic, the sign and the signified are parts of the imaginary order, and language possesses symbolic and imaginary connotations. In that sense the symbolic is a field of manifest alterity, i.e. Otherness; the unconscious is the discourse of the Other structured like language, except for the fact that the law regulating the desire is in the Oedipal complex. Therefore the symbolic is the domain of culture and is opposed to the imaginary which is in the domain of the natural. The real for Lacan is not synonymous with reality. The real is not only opposed to the imaginary, but is placed outside of the symbolic, i.e. the real is opposed to the absolutism of symbolization and cannot be imagined nor integrated into the symbolic. This attitude towards the imaginary, real and symbolic represents the basis of modern conceptions of language, identity and culture.

Key words: psychoanalysis, semiology, (post) structuralism, postmodernism, discourse, mirror stage, otherness

